

Gazda József

Megtartó művészet

Trianon árnyékában

„Egy titokzatos szót mondtam akkor: Erdély.”

Áprily Lajos

Erdély...

■ Gyökereiből kibontva a szót: Erdő elve, erdőn, hegyen túli föld, dimbes-dombos táj hullámhorizonttal, szél, peremvidék hajdan nehezen járható utakkal. A nyugati civilizáció büszke hegyektől övezett és hosszú időn keresztül védett keleti pereme, végterülete. Kevésbé dús, kevésbé pazar, szikárabb, mértéktartóbb volt mindig az élet és az itteni világ, világlátás és gondolkodás, mint odább, nyugatabbra. Mindig, mióta őseink megtelepedtek itt a Kárpátok védőszárnyai alatt. Igazi rokokó nálunk nem is volt, annak a pazar gazdagságai idegenek lettek volna tájainkon. Itt, a legendák földjén. Itt voltak az egykori Nyugatrómai Birodalomnak is a legészakibb és legkeletibb szélei, ahol majd a középkorban, a román, a gótikus és a barokk korban szerényen épülnek be a tájba puritán, nem hivalkodó, sarokbástyás várfalaktól védett templomaink és kastélyaink, az örök védekezés – mert állandóan védekezni kellett – színhelyei, szimbólumai. S ha – mint ütközőterületen – lassan helyet keresett itt magának Bizánc is, itt díszessége annak is eltűnt, az is szerényebb arcot öltött, puritánabb lett. A táj lelke, szellemisége kérte, kívánta ezt. Három nemzet élt itt a belátható történelem évszázadaiban, három – a magyar, a szász és a román – kultúra bontogatta a szárnyait, egymás mellett fejlődtek, alakultak, s úgy hatottak egymásra, hogy különbözőségeiket is megtartották. Elődeink és mi, akik e földet magunkénak éreztük és érezzük még ma, az elveszettségben is, hisszük, hogy Erdélynek saját lelke van, s ez a lélek teremtetten és teremti folyamatosan sajátos arcú művészetét is.

Tovább tartó folyamat

Amikor 1918 vége után szétesett a történelmi Magyarország, a kor magyar művészete még fél lábbal a mi elcsatolt kelet-magyarországi talajunkra, az ide kötődő hagyomá-

nyokra támaszkodott. Még élt Nagybánya, annak szellemisége – melyben benne gyökerezett az egész sajátos arcát megtalált, önmaga lábára állt modern magyar művészet –, s ez a szellemiség nemcsak itt volt irányító erő, hanem az egész, mondjuk így: összmagyar művészetben. Akkor – ama szörnyű pillanatban – szétszakadt, darabokra törött az Egész, az Egy, az addig Egységes. Nagybánya szellemi atyjai, Thorma János, Ferenczy Károly, Réti István és Hollósi Simon három ország művészeivé lesznek, de egy ideig még „haza-hazajárnak” az elszakadtak is, tovább él a művésztelep, és annak vonzereje is tovább hat, román fiatalok is felkeresik, s ez a művészi szellem átível az első évtizedeken, összefog itt és ott, egyszerre lesz az erdélyiség, s azon belül különösen a magyarság, a magyar művészet lelkiségét sugárzó erő, mely az erdélyi román és szász művészetre is hatni tud, annak is sajátos összetevő-színévé vált és folyamatosan fog is válni. Amikor azt mondjuk: Erdély – vagy pontosabban és leíróbban: a Romániához csatolt részek – művészete, s annak szellemiségét, lelkiségét, sajátosságait keressük, elsősorban Nagybányára gondolunk.

Hadd tegyük fel a kérdést: mik ezek a sajátosságok? A csak festői plein air mellett, vagy annak a köntösében jelentkező plaszticitás, expresszivitás (a korai expresszionizmus hatása), temperamentumosság, rejtőzködő, de finoman építő szerkezetiség, a természet színeinek átfogalmazása, napfénybe oldása, ami lehet izzó is, lehet finoman visszafogott, de mindenképpen energiát sugárzó. Ezek jellemzői nemcsak a Nagybányához kötődő művészeinknek innen és már a szétszabdaltságunkban odaátról is, a Ferenczyeknek, Krizsán Jánosnak, Ziffer Sándornak, Réti Istvánnak, Thorma Jánosnak, Mund Hugónak, Mikola Andrásnak (1884–1970), Papp Aurélnak, Maticska Jenőnek, Börtsök Samunak, Thormáné Kiss Margitnak, de még Szolnay Sándornak is – akikben tovább él Bánya. Thorma János főleg Réti István és Börtsök Samu segítségével tovább is vállalni vi-

szi az iskola, a művésztelep gondját, s gazdag alkotópályája, melynek egyik jellemzője a népéhez, nemzetéhez való hűség, annak a sajátos arca, útja bemutatása, példát ad társainak, tanítványainak, s kisugárzó, a helyállást tovább sugárzó példát itt, az elszakított országban is. Így ez a művészeti látásmód egy ideig még központi szerepet tölt be, s egyik alapját adja az erdélyi szellemiségnek, s egyben a „saját lábunkra kell állnunk!” parancsolatra itt kialakuló művészetnek. S az itt élő, vagy ide kapcsolódó művészek ebben az örökségben is benne kapják a nemzeti szellemünk, karakterünk kifejeződését. Lelki érzékenységiünket, a magyar temperamentumot, építő hajlamot, s azt a fajta dinamikát, mely táncainkat is jellemzi. Enyhe konzervatívizmusunkat, mely sorsunkból is fakad, hiszen az mindig periférikus volt. S így, ezek révén Nagybánya szelleme – mely egyszerre gyökerezik a múltban és mutat a jövő felé is – sugárzik tovább, az él és izmosodik erővé. Mert maga a város is úgy marad meg az erdélyi művészet egyik központjának, hogy saját hagyományait folyamatosan őrzi, azután is, miután az alapító nagyok eltávoztak. Ezt a hagyományt vette át és vitte tovább – posztimpreszionista elemekkel is feltöltődve – Szolnay Sándor (1893–1950), aki az erdélyi művészet egyik vezéregyénisége lesz. Szolnay hű marad a természethez, annak elvonatkoztatott színeit festi valahogy úgy, hogy szikár kapaszkodó fáival lelket is jelenít meg, nem a vérből, hanem a kiszikkadt, élet után kapó, lihegő tájat. Egy-egy parkrészelete, melyet élettere leszűkülése után festett, önmaga és népe – akik az akkor még közeli világégés emlékéért egyaránt sorsukban hordják – levegő után vágyó-kapaszkodó lelki képe is lett. Önarcképei, portréi is kilépnek önmagukból, többek, mint ábrázolások, kifejezések is. Úgy testesül meg bennük a figuralitás, hogy el is vonatkoztatnak. Ott, a tovább élő Nagybányán találja majd meg végleges otthonát és ott fejleszti ki sajátos expresszív festői világát Balla József (1910–1991), aki úgy szenteli meg álomszerűvé, lélek-ből fakadóvá varázsolt tájait, hogy azokba építi-álmodja bele, vagy azoktól függetlenül alkotja meg enyhén torzításos megfogalmazású emberfiguráit felvonultató kompozícióit. Majd a '60-as '70-es években ott bontakozik ki – a továbbélés jeleként – Madarassy György (1947–) az idő csendjét megfogalmazó súlyos figurális kompozíciókat teremtő, és Vincze Edit (1948–) metafizikus elemekkel töltődött ugyancsak emberközpontú művészete. És ott kapja meg saját hangját, művészete sajátos arculatát Bitay Zoltán (1931–). S. Véső Ágoston (1931–), aki úgy lép ki a sajátos helyi tájvilágból, hogy átfogalmaz, mindent valósággal apró síkokból építőn-

rezdítőn op-artosít, de meg is őrzi. Nagybánya ismerős arcú táját „villogtatja” meg, s élteti is tovább.

Másik kötődés – mely közvetve ugyan, de vissza utal Nagybánya szellemiségére is – Nagy Imre (1893–1976) művészete. Nagy Imre, aki 1924-ben telepedett haza Csíkszögödre, miután egy ideig a kecskeméti művész-

Nagy Imre:
Vihar
1957

Boros Lajos:
Kompozíció
2000 k.

telep tagja volt, megjárta a világháborút, s fájva élte át szülőhazája elveszését. Hazatérte után idehozta a nagyvilágot, s személye összekötő kapcsolatot is jelentett a magyar művészettel és művészekkel (Szőnyi, Aba Novák Vilmos), azok szellemiségével. De szorosán kötődik népehez, szülőföldjéhez is. Magába sűríti, magában hordja a székely temperamentumosságot, vérbőséget is. Valósággal megszenteli a csíki tájat, annak monumentalitására építi sokszor függőleges, vagy afelé tartó tagolású képeit. Súlypontosított festői stílusa kialakításában szerepet játszott a grafika, a fametszet, a fekete és fehér nagy expresszív feltelenteire épített tömörítő drámaiság, mely szintén népe lelkének kifejezője is. És a megörökítő hajlam. Amikor a történelem célpontjába veszi a székelységet is mint népet, nemzetrészt, arcával, lelkével, életformájával, Nagy Imre ment és megörökít, monumentá-

Nagy Albert:
Ariadne
1996

Balázs Imre:
Kompozíció
1977

lis emléket állít a székely falunak, az ugyancsak eltűnésre ítélt hagyományos életfenntartó küzdelemnek, munkának, így lesz a kor európai festészetének kései nagy, a múlt értékeit, szépségeit megörökítő és megőrző, azokat szakralitásba emelő epikus. Drámai feszültségekre építő, a drámai feszültségeket kiemelő expresszív művészte egyben leíró is, megörökítő is, valóságalemeget sűrít és mutat fel tömörítve megjelenítő erővel. Feltevődik a kérdés: Van helye ennek az ősfajta epikának a XX. században? Ha elfogadjuk, hogy a művészet a valósághoz kötődik, „annak égi mása”, akkor igenis van. Nagy Imre harci eszköznek is tekinti az ecsetet, szembefordul a kor nemzetünket, hagyományos életformánkat és életterünket eltiprani akaró szándékával. Művészi-emberi nagyságát jelzi az egész életmű, vagy azon belül a *Vihar* és *Madárijesztők* című képei, melyekben a rossz elleni harc és küzdés „égi” szépségét is megfogalmazza.

Nagy Imre tartásosságával, a szülőföldjét, annak sorsát felvállaló-megörökítő szellemiségével valósággal iskolát teremtett. A csíki festők szinte mindenikére jellemző a kiállás, a saját hagyományaink tisztelete, az azokhoz való ragaszkodás, megőrzésükre való buzdítás. S bizonyos mértékig egész Erdély művészetére is jellemző ez. Ily módon tradicionálisabb az, s ha azt mondjuk: periférikus is, ezt nem lehet csak negatív értelműnek látnunk, ebben is benne van sorsunk, helyzetünk, annak a következményei, kifejezői ezek is. Amikor az egyetemes művészet hullámszeme kezd, Picassók, Braque-ok, Mondrianok, Kandinszkiyek, Léger-k, Kleeek és Henry Moore-ok kezdik szétfeszíteni a hagyományos ábrázolás kereteit, mi – és művészetünk – sorsunk küzdelmét kell hogy vívjuk, művészeinknek nem lehetett központi céljuk az épp születőben levő avantgárdhoz való felzárkózás, a megmaradásért való harc kellett, hogy alkotó munkájuk fő értelmévé váljon. Főleg itt, Erdélyben, itteni célpontbavettségünkben. És majd a kommunizmus despotizmusának korában ugyanúgy.

Szóródás

Trianon egyik természetes és sorsszerű következménye a szóródás, a szétterjedés, az új központok, mozgató- és védekező-helyek szinte kényszerű létrejötte. Addig az elcsatolt területen tulajdonképpen Bánya volt az egyetlen erőközpont, s Kelet-Magyarországon, a tágabb értelemben vett Erdélyben csend volt. A vidékiség „alig történik valami” csendje. Az erők az ország szellemi központjában, Budapesten összpontosultak. Ha éltek is szétszórva alkotó emberek, művészek, de művészeti élet alig volt, s a „vidék”, vidékiség elzárt, akadályozta a kibontakozást,

s következőképp rombolta is a tehetséget. Ez történt pl. Sepsiszentgyörgyön Gyárfás Jenővel, aki 1882–83-ban mint a magyar festészet egy frissen felragyogó csillaga kereste ott – otthon – a letelepedést, de „a dudva, a muhar, a gaz leház(ta), alhat(ta), befed(te)”, s csodálatos tehetsége a szó szoros értelmében lehangolt, s későbbiek során legfeljebb csak felvillanásai voltak.

Most, Trianon kényszere ébresztőleg, öntudatosítólag hat a nemzetre, annak itteni szellemiségére. Nemcsak Nagy Imre, de az író Benedek Elek, az építész-grafikus-író Kós Károly is érezték a szülőföld vonzását, az azt feladni nem szabad kényszerét, ezért jöttek haza, és a vidék általuk s a hozzájuk hasonlók által rendre elveszítette vidék jellegét. Szinte kényszere volt ez az alkotó létnek, munkának. A továbbélni akarás ösztöne lépett működésbe. S még azzal is, hogy tudatosodott az emberekben, hogy itt a helyünk, vagy még inkább, hogy itt van küldetésünk, bizonyosfajta pezsgés, erjedés indult be. S ez általános, az egész kultúrára kisugárzó jelenség volt, nemcsak a képzőművészetben – de mindenképpen abban is – megnyilvánuló. Vagy a viszonyt tekintve: az írókban, költőkben, vagy az életük rejtekében önmagukat őrző egyszerű emberekben is tudatosul – vagy ösztönösen nyilvánul meg –, hogy a nemzet egy, az te is vagy, s a megmaradáshoz a te és az egész kultúránk harcban állása is szükséges. Ezért van az, hogy a gomba módra létrejövő új lapok – *Pásztor-tűz, Zord Idő, Periszkop, Helikon, Brassói Lapok, Génius, Új génius, Ellenzék, Keleti Újság, Székely Nép* stb. – az eddigénél sokkal nagyobb teret szentelnek az irodalom és a művészetek, így a képzőművészet értékeinek a népszerűsítésére, a tudatokba való beépítésére, s közvetve is – vagy ezáltal is – azok nemzetmegtartó szerepének tudatosítására. Ezért fogja a frissen hazatelepített Kós Károly is szükségesnek tartani, hogy bejárja Erdélyt, s remekbe szabott képekbe metssze, majd, 1923-ban, saját házi nyomdájában – akkor ennyire volt lehetősége – kinyomtassa *Erdély kövei* című könyvét, kisalbumát. S ez az ébredési folyamat országos jelenséggé vált.

Nagybánya szelleme átsugárzik Szatmára is, ott élt és alkotott Litteczky Endre (1880–1953), aki táj- és életképeivel teremtett már addig is értékeket. Ugyanúgy Papp Aurél (1879–1960) is, akinek művészetében megférnek az alföldi festészetre és Nagybányára, az idillikusan meghittre és a drámaian feszülőre utaló dinamikus jegyek. Nemcsak alkotásaival, szervezőmunkájával is – mert erre is szükség „volt”, szükség „lett” – hatott korára, hiszen alakítania „kellett” azt is. S azt is tudatosan tette, hogy beférjen művészetébe a kor szörnyűségeinek, a háború borzalmának – mely személyes gyöttrő élménye is volt –

a bemutatása. Később is központi szerepet tölt be a hátrászeli város, él ott a művészet, az alkotó szellem. Elég, ha csak Paulovics László sokágú, szinte mindenre, még a belépítészetre és a díszlettervezésre is kiterjedő művészetére, vagy Domokos Lehel szobrászatára gondolunk.

Aradot Szántó György (1893–1961) teszi vagy tenné művészeti-irodalmi központtá, ő indítja ott el művészeti lapját, a *Periszkopot* is, s csak egyéni tragédiája, látása elvesztése miatt kell felhagynia a festéssel, a későbbiekben írásaival fejezi ki sorsát, sorsunkat.

Kolozsvárt, Erdély szíve-városát nem a korunk kezdetén ott élő Ács Ferenc (1876–1949) és Szopos Sándor (1881–1954) teszik a művészet zászlóvivőjévé, szellemi ébredtartóvá, hanem Kós Károly, aki szűkszavú, szecessziós stílusával alkot, örökít meg, s létrehozza – mert létre kell hozni – az Erdélyi Szépművészeti Céhét, mert „akarunk élni, akarunk dolgozni, akarunk kultúrát. Akarunk művészetet; élőt, szerveset, nélkülözhetlent, olyant, ami a miénk.” És ami megtart. Majd a Barabás Miklós Céhnek – az erdélyi képzőművészeket összefogó testületnek is – ő lesz egyik kezdeményezőjévé, létrehozója (1929). Ugyancsak hat a város – s egyben egész Erdély – művészetére fellendülésére az 1925-ben alapított Szépművészeti Iskola, melynek fiatal tanárai elsősorban Párizst járt, onnan hazatért – többnyire erdélyi születésű – román művészek, Aurel Ciupe, Romulus Ladea, Catul Bogdan. S így adatott meg a helyi művészképzés lehetősége. A világháborúval sodródik ide a Belgrádban született, de szüleit elvesztett Tasso Marchini (1907–1936), akinek itt bontakozik ki tehetsége, itt végzi iskoláit, majd Nagybányán szerzi művészi ismereteit, s lesz egy sajátos posztimpressionizmusban gyökerező nyelven megszólaló, Kolozsváron egyre izmosodó művészet egyik vezéregyénisége. Szoros barátság fűzi Marchinit Fülöp Antal Andorhoz, aki a helyi „Belle Arté”-n szerzi alapképzését, majd Olaszországban is megfordul, s magával hozza, s művészetünkbe is beépíti az ott akkor, a háború romjain izmosodó új klasszicizmus szellemét, felfogását is. Hogy elég volt a pusztulásból, építsük magunkban újra a szépet! S ebben a légkörben érik be, „izmosodik”, tárulkozik ki sajátos, összmagyar viszonylatban is jelentős eredményeket hozó „szépfestészete”. Ugyancsak Tasso Marchini baráti köréhez tartozott Szervátiusz Jenő (1903–1983), aki Ladea tanítványaként él a helyi lehetőségekkel is, de 1925–27 között Párizsba is ellátogat, ahol a Szépművészeti Szabadiskola esti tanfolyamain képezi magát. Hazatérve másik forrásnak, a népi faragásnak az éltető, megtermékenyítő vizéből is jócskán merít, s teszi ezt

tudatosan (amiként a szobrásztárs, Vida Géza [1913–1980] tette Nagybányán), ezzel is erőt és megtartást akarván kapni, továbbadni, kisugározni. A '30-as évek második felében egész művészraj bontogatja Kolozsváron szárnyait. Ide jön s itt lesz a magyar grafika egyik kimagasló egyénisége Gy. Szabó Béla, Ferenczy Júlia (1909–1990), Andrásy Zoltán (1910–1996), Kovács Zoltán (1913–1999), Brósz Irma, vagy az ötvösművész Fuhrmann Károly. Ide érkezik majd „haza” a háború emlékét is sorsában hordó, s az erdélyi látás- és kifejezőmódot színesítő Szolnay Sándor is.

Temesváron született, és 1922-ben – az oroszországi hadifogságból hazaérkezése után – oda tért vissza Gallasz Nándor (1893–1949), aki sokat tett városa, sőt: egész Erdély magyar művészetéért. Varga Alberttel szabadiskolát indítanak. Erőteljes belső dinamikától feszülő, többnyire egészalakos, csupa mozgás szobrai kiváló értéket jelentenek. Podlipny Gyula (1898–1991) is ott telepedett le, hozva magával azt a tudást, melyet Réti István tanítványaként a budapesti Képzőművészeti Főiskolán alapozott meg, majd Nagybányán fejlesztett tovább. Ő is – amellet, hogy megalkotja látomásos, erőteljesen expresszív festészetét – festői magániskolát alapít és működtet, majd amikor 1934-ben Kolozsvárról Temesvárra költözött a Szépművészeti Iskola, tanári állást vállal, és az új generációk nevelésében tölt be jelentős szerepet. Olyan kiválóságok vannak az iskola növendékei között, mint Kós András, Vetró Artúr és Kósa Huba Ferenc. S az ő szellemiségük él majd tovább Kazinczy Gábor grafikájában és plasztikájában, Jecza Péter tömörszerű, belső dinamikától feszülő, az előre gyártott elemek felhasználását is megkísérelő művészetében, Szakács Béla sokszínű, nem kevésbé dinamikus szobrászatában, Molnár Zoltán op-artossá formálódott festményeiben.

Brassó művészetét elsősorban Mattis Teutsch János (1884–1960) – az avantgárd legnagyobb erdélyi egyénisége, aki a magyar köztudatba Kassák lapjának, a *Mának* az 1917-es kiállításával kerül be – emeli „központivá”. Berlinben, Rómában, Párizsban és Chicagóban is bemutatkozott, a der Sturm és a Bleue Reiter expresszionizmusának, majd a konstruktivizmus képviselőjeként a nagyvilágot járva együtt állított ki a kor nagyjaival, Chagallal, Archipenkóval és Paul Kleevel is. Brassóban ipariszkolai állást vállal, s évente rendez műtermi kiállításokat. Szoros kapcsolatot teremt az ott élő szász (Friedrich Bömchess, Hans Eder, Meschendörfer) művészekkel, az ottani – főleg szász – polgársággal, akik révén Nagy Imre is bekerül művészetével a város vonzáskörébe. Mattis Teutsch a későbbi brassói művészetre is hatott, szellemi

sege leginkább a később Németországba disszidált Boros Lajosra volt hatással, aki egy teljesen öntörvényű művészetet teremtett-alkotott. Sajátos „őskompozíció-mo-dell”-je megteremtésétől ('70-es évek) arra építi az egész magyar, sőt európai művészetben magányosan, egyedül álló, a tudatosságra és a mindenkori pillanatnyi inspiráltságra egyaránt építő költői színvilágú absztrakt festészetét. És közvetve vagy közvetlenül az egész brassói művészeti szellemiségre hatott, az onnan Sepsiszentgyörgyre távozó fiára, a kiváló színkultúrájú festőművészre, Máttis Jánosra, unokájára, Mattis Teutsch Waldemárra, aki a fényművészet egyik erdélyi képviselője-megteremtője lett, a dinamikus erejű vonalgrafikát teremtő Ábrahám Jakabra és Imolára, sőt még a közeli Négyfaluban élő, a mai fiatalok egyik kiváló tehetségére, Tomos Tündére, vagy a Kézdivásárhelyről odakerült keramikusra, Olsefszky Jakabos Imolára is.

Marosvásárhely – mely korai virágkorát a magyar szecesszió egyik legnagyobb alkotásának, a Kultúrpalotának az építéskor, Körösfői Krisch Aladár híres mozaikjainak, vitróinak a korában élte (1911 és 1913 között) – 1918 után szinte pillanatok alatt ébred rá történelmi feladatára. Már 1919 augusztusától *Zord Idő* címen folyóiratot indít a Kemény Zsigmond Társaság, mely nemcsak az irodalmi élet akkori nagyjait, Berde Máriát, Nyíró Józsefet, Reményik Sándort, Sípos Domokost gyűjti maga köré, de hangsúlyozott gondot fordít a képzőművészetre is, kiállítások szervezésével, vonatkozó cikkek, reprodukciók folyamatos közlésével. Volt itt művészet, művészeti élet eddig is, itt élt a régi jelesek közül Dósa Géza (1846–1871) és Vida Árpád (1885–1915), ekkor, a nagy sorsforduló pillanataiban itt is koncentráldhatott a szellem.

Dés is Erdély egyik jelentős városa, itt él egy időben Szopos Sándor, aki szabad iskolát is működtet, ott szerzi alapműveltségét a később főleg Magyarországon jelentős karriert befutó grafikusművész Dési Huber István, majd a harmincas években itt telepednek meg, s lesz művésztük, művészi nyelvezetük kialakulásában meghatározó jelentőségű a város, Mohy Sándor (1902–2001) és Dési Incze János (1909–1999). Mert ilyen is van. Egy város arca meghatározó szerepet kaphat a művészi stílus kialakulásában. Erre már ismert Nagybánya példája, s melléje kapcsolhatjuk még Kolozsvárt és Dést is. Az utóbbi kisváros patinás épületei, hegyes-völgyes szűk utcái szinte meghatározó hatással voltak Mohy Sándor kubisztikus, nagy, szinte metszett síkokból építkező stílusára. S ugyanúgy Incze Jánoséra is, aki ugyanannak a városnak a lelkét viszi vásznaira. Bárhová is ment, bárhol is festett, mindenütt önmaga sanyarú, de vérbő világát festette. A városi ut-

cát s az azt benépesítő, ahhoz hozzáért embert. Amiként Mohy is, aki súlyos sík-színfoltjaiba burkolja a kerítéseket, épülettetőket és falakat, s mint masszív, alig néhány ecsetvonással megalkotott bálványokat helyezi, álmódja oda az embereket. A portréfestés egyik legnagyobb erdélyi mestere is lesz, tömörítő, summázó alkata, nagy, széles ecsetvonásaival úgy fog össze, hogy a megörökített ember szellemiségét, lelkületét is beleviszi, s indokoltá teszi, hogy a fénykép korában is éljen és virágozzék a portré mint művészeti ág.

Máramarosszigeten Katz Márton (1912–1943) telepzik meg, aki posztimpresszionista csendeleivel és tájképeivel alkot jelentőset.

Nagyvárad, Ady Pöcze-parti Párizsa is ott van a szellemi örökök között. Itt él Tibor Ernő (1885–1945), Macalik Alfréd (1888–1979) és Balogh István (1890–1956), de művészetének egyéni jellegével, melyet átizzít a kor tragikus arcának, az ember kiszolgáltatottságának megjelenítése is, Leon Alex (1907–1944) emelkedik ki.

Bukarestnek – bár nem Erdély, mégis, elsősorban főiskolája révén – olyan nagy a vonzása, hogy ebből a „szóródásból” kihagyni nem lehet. Vonz és magához is ragad. Ez történik Fekete József (1903–1979), Szobotka András (1916–1992), Balogh Péter szobrászművészekkel, Szőnyi István (1913–1967) festőművésszel. És külföldre távozásukig Pusztai Péter, Damó István és Tamás Klára grafikusművészekkel. Innen indul meghódítani Franciaországot – s közvetve bekapcsolódni a modern szobrászművészet világába, lelkeségébe Román Viktor, aki sajátosan egyedi formanyelvű, kifejező erejű szobrást teremtett, mely révén Moore és Brancuși szellemiségének egyaránt éltető-követője.

Láttelel

A második Trianon – a párizsi békeszerződés – huszonhét év után mindent visszaállított a régibe, sőt az elnyomás egy új formáját, a kettős elnyomást valósította meg. Véget ért a négyéves fellendülés, amikor nem szél ellenében frissülhetett fel, izmosodhatott, öntudatosodhatott művészetünk, s a visszatérő román elnyomás – megtorlások sorozata – mellett jelentkezett a szellem diktatúrája. Ez utóbbit már a szovjet megszállás elindítja. Az új elv: te, művész, aktivista vagy, a kommunizmus eszméjének az aktivistája. A te feladatod: szolgálni, sőt: dicsőíteni a dicsőítendőt, a magát legigazabbnak és legtökéletesebbnek mondó, de valójában leghazugabb eszmét és talán minden idők legaljasabb társadalmát, rendszerét, az ott a hatalom birtokosának hazudott munkásosztályt, a dicsőséges kommunista pártot és annak megteremtőit, külső és

Mátyás
József:
Ballada
é. n.

Zolcsák
Sándor:
Petőfi
é. n.

belső vezetőit, Marxot, Engelst, Lenint és Sztálint, itthon Gheorghe Gheorghiu-Dejt, tehát azt hazudni szépnek és jónak, ami nem is szép és nem is jó, mosolygósnak mutatni valójában tragikus arcú világunkat. És – a hatalom igénye szerint – olvashatóan, félreérthetetlen egyszínűséggel. Hogy közben pozitív dolgok is történnek? A hatalom – demokratizmusa bizonyosságául – létrehozta 1945-

Baász Imre:
Kényszerű
állapot
1984

Bocz Borbála:
Fészek 2
1988

ben Kolozsváron a Bolyai Egyetemet, majd 1948-ban a Magyar Művészeti Intézetet. Az előbbi „átvészel” még bő egy évtizedet, az utóbbi mindössze egy évet, 1949-ben már fel is darabolják, s ennek egyik részéből lesz a Ion Andreescu Képzőművészeti Főiskola, melynek kezdetben még magyar tagozata is engedélyeztetik, működik, még ha a szándék ennek a magyar résznek a fokozatos sorvasztása, másrészt a szocialista realizmus elvárásainak a kiszolgáltatása, mert kiváló mesterek tanítanak (a festészeti és grafikai karon Miklóssy Gábor, Abody Nagy Béla, Bene József, Kovács Zoltán, Aurel Ciupe, Andrassy Zoltán, Kádár Tibor, Feszt László – rövid ideig Nagy Imre is –, a szobrászati részen Kós András, Romulus Ladea, Vetró András, Szervátiusz Jenő és Löwith Egon – kevés ideig Benczédi Sándor is –, a textilen Ciupéné Király Sarolta és Szentimrei Judit), így a főiskola pozitív szerepet tölt be. Igen jelentős eredmény, hogy művészeti középiskolákat is létrehozunk, s ezek között az országos elsők egyike lesz a marosvásárhelyi, melyben jeles pedagógus-mesterek nevelnek-tanítanak, akik egyéniségek is. Rendkívüli formaérzékeléssel teremt – s annak tudását alakítja ki tanítványaiiban – a szobrász Izsák Márton. A grafikus Bordy András elsősorban akvarellben alkot súlyosan egyedít, Piskolti Gábor, a jó táj- és életkép-festő. Nagy Pál különleges egyéniség, érzékenysége nagyfokú racionalitással és sorskérdéseinkre való érzékenységgel társul, s ezeket adja át tanítványainak is. Közben valamennyien járják főleg a Székelyföldet, hogy megtalálják a tehetségeket, s olyan felkészítést adnak nekik, hogy a főiskolára való bejutásuk szinte biztos lesz. Nekik is köszönhető, hogy a régiek mellett új generációk sarjadnak, növekednek fel; a tilalmak ellenére is, ha rejtőzködve is, de él a szellem; bár a modern művészet, annak korszerű európai stílusai reakciósnak és az azokat művészetükbe beépítő művészek osztályidegeneknek pecsételtetnek, műveiket a legagitatívabb években kizsúrízzik a kiállításokról, a '60-as évek közepétől mégis történik egy enyhe lazulás. Ekkor bontakozik ki Bukarest színházi reneszánsza. S bár a megújulás szándéka tovább is él, az akkor új diktátor, Nicolae Ceaușescu is züllesztene, irányítása alatt udvari giccse silányul a „hivatalos művészet”, az értékek a küzdelemben erősödnek, s a „vasfüggönyön” át-átfújnak a kor friss szelei is. A hivatalos román szellemiséggel is összeegyeztethető volt ez: befelé és kifelé mást és mást mutatni, a szocialista giccsek főleg belső használatra vártak el, kifelé – a velencei Biennálékra, a Dokumentára és a nagy nemzetközi seregszemére – megengedtetett, hogy értékek kerüljenek ki, s a hatalom „elnézte”, hogy ezek az értékek meg is születhessenek.

A festészetben kezdeti engedmények után – ezeket az engedményeket: a pontos rajzos szerkezet megteremtése, a részletek pontos megmunkálása – a maga javára fordítva ekkor jut művészete csúcsára Nagy Imre. A másik „nagy”, Nagy Albert egyénisége a tízéves olaszországi léte során, az ottani trecento, quattrocento, meg az olasz novecento és neoklasszicizmus művészetének léleképítő-gazdagító hatása, s az ott távolban megerősödött nemzetéhez való vonzódása is mind belesűrítődött egészében súlyosan emberközpontú, a lét értelmén töprengő, filozofikus központú művészetébe. 1941-ben való hazatérte, majd a rendszerváltás után a megalázottságok, hosszú időn keresztül való teljes mellőzés közepette alkotja meg sűrített gondolatosságú művészetét, hogy az végül is a kor egyik legjelesebbjeként, legnagyobb értékeként épüljön be művészetünkbe. 1967-es bukaresti kiállítása mint a majdnem ismeretlenségből előbukkanó „nagyot” viszi be az országos tudatba is. Mohy Sándor is átment a tortúrákon, de végül ő is „győzött”. Miklóssy Gábor is a kor nagymesterei közé tartozik. Miközben megfestette a romániai szocreál egyetlen igazán jelentős, maradandó alkotását, a *Grivicát*, mint pedagógus, rajokban képezte, bárdolta a keze alá került tehetségeket, s egy sajátos szürrealizmust alkotott, teremtett meg.

A grafikánk nagyja „lenne” Buday György, aki, még ha viszonylag korán eltávozott is Erdélyből, lelkileg mindvégig ide tartozott. Aztán Gy. Szabó Béla. Igazi nagymester volt, aki a tiltakozás szükségzavúan summázó, ellentétektől feszülő művészetétől (*Liber miserorum*) eljut a nagy, összefoglaló, a mindenséget számba vevő, a lírától, annak az elégikus és derűt, életbe vetett hitet sugalló változataitól az értékeinket megjelenítő művekig. Melléjük nő Feszt László, az őket követő generáció izmos tehetsége, Deák Ferenc, aki főleg a könyvgrafikában alkotott jelentőset.

Szobrászatunk Szervátiusz Jenő és Vida Géza révén valósítja meg a nemzeti és egyetemes kapcsolatát. Szervátiusz továbbélteti a népi faragó hagyományokat technikában és szellemiségben egyaránt, de közben sorot is jelenít meg. Epikus balladaiság és lírai költőiség szólal meg művészetében. A kor másik legnagyobbja Kós András, aki teljesen más úton jut fel a legmagasabbra, teljesítménye az európai művészet legnagyobbjaiéval azonos. Ő a szellemiségének rendeli alá a formát, nem enged meg semmi díszítőelemet, a mély lényegre szorítkozón teremt szinte hihetetlen formai tisztaságot, de úgy, hogy rendkívüli érzékenységet – s az ebből fakadó feszültségeket – is kifejezésre juttatja. Összetett és változatos Fekete József művészete is. Semmiképpen nem feledhetjük, hogy Bukarest mindmáig legsúlyo-

sabb és legmonumentálisabb köztéri szobrát – a *Repülősök emékművét* – ő valósította meg, mint huszoneves ifjú. S ha később nem is adatott meg a hasonló feladat, művészete sokszínűsödésében, végletek egymás mellé állításában gazdagodva saját szintjét meg tudta tartani. Szervátiusz Tibor művészete édesapja árnyékában bontakozott ki, de annak hatásától el is tudott szakadni, nagy „vasművei”, Krisztusa és Dózsája őt is a magyar szobrászat nagyjai közé emelik. És hadd említsük itt meg „földközeli” bár, Benczedy Sándor nevét, aki groteszk szobraival, kispasztikáival szintén egyedien nagyot alkotott. És egész sora következhet a szobrászi kiválóságoknak – két-három generáción belül is –, ha csak Vetrő Artúrra, Löwith Egonra vagy Korondi Jenőre és Gergely Istvánra gondolunk.

Már szóltunk fönnebb az alkotók, s velük a létrehozott értékek szóródásáról.

Marosvásárhelyre szinte tömegesen térnek vissza az onnan elindultak és hozzájuk csatlakozottak. Jeles művészek vívják ott teremtő harcukat. Ott találja meg helyét Balázs Imre igen sűrített emberközpontú művészetével. Zolcsák Sándor arcképcsarnoka az erdélyi kultúra s a magyar múlt kiválóságait vonultatja fel, Porszolt Borbála finom szerkezetiségű képei fő témája a sűrítve átfogalmazott falu, melyben ott rejtőzteti az életet is. Kákonyi Csilla expresszív realizmusa látomásos is, minden képével korunk arcát festi sokszor tragikus komorsággal, máskor groteszk ironiával. Metaforikus-szimbolikus nyelvezete a kor „kényszere” is. Elrejt, hogy megszólaltathasson. Wilhelm Károly tájai sűrített-koloritúak, figuráit enyhén ironizálja. Gyarmathy János mindig költ erőteljesen kifejező szobraival, melyeken a torzításoktól vagy túlzásoktól sem riad vissza, Kulcsár Béla tömören erőteljes, az absztrakció „közelében” járva teremt meg rövidre szabott élete műveit. Hunyadi László formára érzékeny szobrai a magyar múlt számos nagyját örökítik meg. A Vásárhelyről indult Benedek József sajátos világot teremt térbe helyezett modulokra, egymásba kapcsolódó absztrahált formákra épülő sajátos arcú, öntörvényű világú művészetével. Ott indult a MAMŰ mozgalom, mely Elekes Károly, Nagy Árpád Pika, Krizbai Sándor, Borgó György Csaba két főirányba – a magyar múlt értékei, a kortárs Európa művészete irányába – akarnak nyitni és építkezni, egyesítve ezzel a nemzetit és az univerzalist. A '80-as évek végén a csoport tagjainak nagy része „kimenekül” Magyarországra, Szabó Zoltán Judóka marad itthon, itt alkotva meg sokrétű, a misztikát sem kerülő, egészében látomásos művésze-

tét. Szovátán alkotja „gyökér-költészetét” Kuszto Endre, fotorealizmusával is elvont, a realitásba az irrealitást is bevívó, azt érzékeltető tájképeit Kuti Dénes, s ott alkot a 2000-es évek egyik legsikeresebb szobrásza, Bocskay Vince, aki egyaránt „bizonyít” a monumentalitás és az intimitás sejtelmességeinek a kifejezésével.

A szétrajzás is folytatódik, részben felső szándékból is. Kolozsvár már biztos központ. A kor nagyjai részben ott élnek. Ott bontakozik ki Tóth László súlyosan egyedi arcú, a látványt és a töprengő, filozófiailag is mérlegelő elvontságokat egyaránt magába sűrítő művésze. Kancsura Iatván a nonfiguratív absztrakció felé nyit. Balázs Péter Kalotaszeg „ízeit” is hozza, Györkös Mányi Albert festészetbe zeneiséget sűrít, álmod bele. Pallos Jutta a Kolozsvár környéki parasztvilág arcainak és a város tömörített képeinek a megköltésével alkot visszafogottan egyedit. Forró László a Nagy István-i drámai táj- és emberlátást viszi, fejleszti tovább. Cseh Gusztáv kettős, egyszerre konkrét, lejegyző jellegű, de ugyanakkor metafizikával is telített világot örökít meg mindig a témára, a feladatra és a „továbbadásra” helyezve a hangsúlyt. Székely Géza szimbólumok sokaságát, Forró Ágnes meseszerűségekből fakadó grotskséget sűrít műveibe, ad azoknak ezzel egyedi arculatot. Túl is „terhelődhetne” ez a Kolozsvár-központúság, ezért is irányítja a hatalom az új végzősök egy-egy raját vidékre, hogy ott szolgálják munkásságukkal a „szocializmus építését” segítő „művészi propagandát”. Így, ebből a

szándékból jön létre 1955-ben a Petrosényi művésztelep, mely részben teljesíti is a neki szánt szerepkört, de túl is lép azon, főleg Mátyás József (1930–2002) révén, aki később Dévára távozik, s ott alkotja sajátos arcú, balladisztikus grafikáit s intenzív színvilágú, mélységeket kavarázó festményeit. Ottani tanítványa, követője „balladás” stílusával Sütő Éva. Udvarhelyre is irányít a kor egy csoportot, melynek tagjai közül többen áldozatai lesznek vagy maradnak a kornak, a főiskolán tanultakon – melyek a hangsúlyt a leíróra fektetik – felülemelkedni nem tudnak. A régi mestereknek ott volt saját előző, nem hasonló irányítással kibontakozott énjük, egyéniségük, ahhoz visszatérhettek, a fiataloknak egy adott ábrázoló jellegű tudás birtokában már „kialakított művészként” kellene megtalálniuk önmagukat, ami talán nehezebb. Ott Maszelka József meg a később oda hazakerült Bíró Gábor és részben a szobrász Orbán Áron tudott az átlag fölé emelkedni. Sipos László – aki mind festészetét, mind grafikáját a színekkel és vonalakkal való költészet szintjére emelte, Felvincen telepedett le.

Csíkszeredába a Csíkból és Gyergyóból kiáramlottak nagy hulláma tér vissza, részben Nagy Imre vonzására is. Legnagyobb ívelésű művészet Márton Árpádé (1940–) lesz, mely tömörítő, summázó erejével mutat példát. Sorsot jelenít meg, népe sorsát kiáltja! Képei központi témája az ember, a küzdelem, a küzdelemben való helytállás, kitartás, meg nem alkuvás, a szülőföld értékeihez való görcsös ragaszkodás. Gaál András is summáz, nem lokálszínekkel, enyhén elvonatkoztatva jeleníti meg a mindig gazdag ritmusú tájat. Páll Lajos – aki a kommunizmus börtöneit is megjárta – úgyszintén sorsot fest. Tömörítve mutatja be a székely falut, a benne sűrűsödő életet, az embert, amint küzd az élettel, s ebben a küzdelemben társai az állatai – lovai, tehenei, kecskéi és bivalyai, a színhely a dinamikus táj, a letagadhatatlan arcú szülőföld. A Páll Lajos-i színvilág intenzív, általa is felfokozódik a dinamika. Sem ő, sem Márton Árpád vagy Sövény Elek nem formában, hanem szellemiségében követői a zsögödi mesternek. A népükhöz való hűség festői mind. S a nagybányai szellemet is éltetik a táj lelkének keresésével, kifejezésével. De hogy „más”, nemcsak a népi lehetőségeiben gyökerező útjai, lehetőségei is vannak a művészetnek, azt is érzik az ott élők, Vinczei Sándor és György Albert szobrász, Turcza László és Botár László sajátos arcú festők.

Nagyváradot a hazai magyar művészet élvonalába a háború után oda áttelepedett Fekete József – aki ott alkotta meg nem monumentális műveinek nagy többségét –, Jakobovits Miklós és Márta művészete fém-

Gazdáné
Olosz Ella:
Folklor 3
é. n.

jelzi. Miklós pályája széles ívelésű, egy torzításosan rajzos, stilizáltan groteszk, a kort is ironizáló (*Modellek gyűlése*) figuralitástól jut el a lefoggottan elmélyült színekkel, azok kép-építménybe beleálmodásával, a felületek megstrukturálásával kialakított fél- vagy teljes nonfigurativitásig, s lesz generációja – a '30-as években születettek – talán legmarkánsabb európai súlyú egyénisége. Kezdetben a megélt színek keresésében lelki rokona az ugyancsak Váradról indult Jovián György és a concept beállítottságú, a tárgyművészettel is foglalkozó Újvárosy László. S a kerámia legjelesebb műhelye is ott valósul meg Jakobovits Márta az anyag lelkületét a tárgyakba is beleálmodó művészetében.

Ha Csíkszereda nagybárá a népi-nemzeti töltetű művészet fellegvára, Sepsiszentgyörgy főleg a világ felé nyitó modernizmus egyik fő központja. Ott Baász Imre irányt is szabó vezéregyéniség. A grafika minden műfaja sűrített dimenziói mellett installációkkal, performance-okkal, mail-artokkal, s a rendkívül átgondolt kiállítás-témáival is „üzen”. Ilyenek: *A Ház* a falurombolás beindulásának a korában, a *Madár* a földhözragadságra kényszerítettségben, s az országos jelentőségű Médium kiállítások, melyek ideiglenesen Sepsiszentgyörgyre hozzák az országnak az ellenállás lehetőségére is ébredő, a posztmodern egyetemes igényeihez igazodó művészetének az erjesztő központját is. Ugyancsak performance-okat szervez Ütő Gusztáv, folytatva a Baással indított Anna-Art közel évtizedig tartó mozgalmát, rendezvénysorozatait. Itt él Plugor Sándor (1940–1999), a magyar grafika egyik XX. századi nagyja, aki sajátos inspiráltságú, erőteljes expresszív töltetű, népe sorsát kifejező, annak karakterét is magába sűrítő rajzaival írta be nevét a kor művészetébe. Bocz Borbálát törekenyen beteges lényé, a tudottan közelgő halál sem akadályozta abban, hogy sejtető érzékenységgel fejezze ki grafikáival az embertelen kor igazságát. Köllő Margit a concept művészet szövegekkel is „beszélő” sajátosan halk szavú változatát alakította ki textiljeiben és grafikáiban, mint aki a széthulló világot próbálja összefogni. Itt élt a hazai konstruktivizmus két sajátos festőalkata, Bortnyik Éva, és Hervay Zoltán, a keramikus Csutak Magda, az embert mélyen izzó, kulturált színekkel megjelenítő Miklóssy Mária, és itt dolgozik a jelenkor különleges világú alkotója, Vinczeff László, akinek széles ívelésű festői pályája a '70-es években szélsőséges, élénk kolorizmusával is kiálló figurális expresszionizmussal indult, aztán szürrealista látomásokon át a sejtelmesen finom felülethatásokra építő, visszafogott színvilágú

festői meditációkig szelídült, melyekkel szinte a kifejezhetetlent költi, álmodja.

Végére maradt Felső-Háromszék központja, Kézdivásárhely, ahol a Kosztándi házaspár, Jenő és Katalin művészete két irányban teremtette meg az értéket. Jenő az elvonatkoztatással, a festői formák ritmusra bontásával s ennek a ritmusnak a kiterítésével, Katalin meg a táj és a régi falu lelkének a megörökítésével. Sárosi Csaba a grafikában, Vetró András – s az innen indult, Sepsiszentgyörgyre átkerült Varga Mihály – a szobrászatban alkottak átlagfelettit. Vetró örök témája az ember, Varga szobrászi világa összetettebb, a térszobrok mellett helyet kap benne a formák költészetének egy elvonatkoztatott válfaja is.

Jakobovits
Miklós:
Fesztivitás
1974

S zárjuk ezt a szemlélődő éttekintést a '60-as,'70-es években nagykorúsodott, a grand art egyik műfajává vált textillel. Marosvásárhelyen Tamás Anna alkotott meg egy öntörvényű, lehidegített szürrealista kárpit-világot, Temesváron Vitályos Magda egy anyagközpontú, Spesiszentgyörgyön Deák M. Ria pop art törekvéseket is megszólaltatót, Kovásznán meg G. Olosz Ella valószínűleg a csend költészetét halkra hangolt, a népi szövészetre és a gobelinre, az archaikusra és a modernre egyaránt alapozó szőnyegművészetében.

Összefoglalóul hadd mondjuk ki:

Trianon szándéka csak Magyarország szétzúzásaiban, s részben a nemzet számbeli gyarapodásának megakadályozásában valósult meg. A teremtő szellem nemcsak tovább él, sőt: meg is izmosodik, s így próbál dacolni az idővel. Összmagyar vonatkozásban is, de itt, Erdély földjén mindenképpen.